

Василь Рудейко

ХРИСТОС ПОСЕРЕД НАС

Впровадження
у літургійне богослов'я
Церков візантійської
традиції

ПРАЦІ
філософсько-богословського
факультету

ВИДАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ УКУ

Василь Рудейко

«ХРИСТОС ПОСЕРЕД НАС»

Впровадження у літургійне богослов'я
Церков візантійської традиції

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ 2015

УДК 27-528/-53-2(075.8)

ББК 86.37я73

Р83

Василь Рудейко.

«Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів: Видавництво Українського католицького університету 2015, 284 с. ISBN 978-966-2778-32-8

Книжку «Христос посеред нас» можна трактувати і як збірник наукових статей, і як навчальний посібник, і як монографію. У ній окреслюються історично-богословські передумови творення літургійної традиції, якою користуються Церкви візантійського обряду, зокрема їхня східнослов'янська гілка; описується сучасний стан окремих ланок літургійної спадщини цих Церков та пропонуються шляхи впорядкування їхньої літургійної спадщини. Автор розглядає формування візантійської традиції не як відокремлений феномен, а як частину культурного й богословського розвитку світового християнства. Не ставлячи собі за мету подати цілісну картину проблематики літургійного богослов'я чи то загалом, чи в Україні, автор прагне започаткувати ширшу дискусію щодо історії та богослов'я літургійної традиції Церков візантійського обряду та сприяти кращому усвідомленню богословського скарбу візантійської літургійної спадщини як одного з основоположних каменів духовності й культурного життя України.

Книжка буде цікава для широкого загалу науковців: богословів, церковних істориків, мистецтвознавців, релігієзнавців. Як навчальний посібник може слугувати вищим богословським навчальним закладам України. Використання ж автором широкого спектру і західних, і православних наукових розвідок робить книжку цікавою для дослідників не лише греко-католицької, але й інших Церков візантійської традиції.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради філософсько-богословського факультету
Українського католицького університету
(протокол № 7 від 27 червня 2014 р.)

ISBN 978-966-2778-32-8

© Василь Рудейко, текст, 2015

© Український католицький університет, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Ендрю Квінлан)	7

Частина перша

ІСТОРИЧНО-БОГОСЛОВСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ЛІТУРГІЄТВОРЕННЯ

<i>I. Літургія. Літургіка. Літургійне богослов'я</i>	21
1. Термін «літургія»	21
2. Літургіка (літургіологія)	30
3. Літургійне богослов'я	35
<i>II. Основні джерельні документи літургіки</i>	38
1. Тексти Святого Письма	39
2. Апокрифічна література	44
3. Нехристиянські свідчення	45
4. Писання Отців Церкви	46
5. Церковні правила і постанови соборів	48
6. Агіографічна та паломницька література	51
7. Богослужбові книги	52
8. Устави богослужінь	55

<i>III. Етапи розвитку літургії в історично-богословській перспективі</i>	57
1. Доба Нового Завіту: богослужіння «у Дусі і правді»	58
2. Доба гнози: переосмислення тілесності	61
3. Доба переслідування християн: переосмислення поняття святості	64
4. Доба Константина: містагогійна літургія	66
5. Доба христологічних соборів: зміна літургійного посередника	70
6. Доба іконоборства: темні часи візантійської літургії	74
7. Новосаваїтський синтез: сучасна візантійська традиція	76
8. Літургійна традиція у східних слов'ян	78
<i>IV. Літургійні родини</i>	83
1. Антіохійська родина	88
2. Александрійська родина	96
3. Римська родина	99
4. «Міланська» родина	102
<i>V. Передумови розвитку літургійних обрядів</i>	109
1. Особистісний вимір літургійного обряду	109
2. Спільнотний вимір літургійного обряду.....	116
3. Етапи становлення обряду	120

Частина друга

ОКРЕСЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЛІТУРГІЙНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СУЧАСНОЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

<i>VI. Огляд окремих літургійних кіл та обрядів</i>	124
1. Євхаристія – таїнство Причастя	126
2. Церковні таїнства	132

3. Літургійний день	138
4. Літургійний рік	142
5. Паралітургійні богослужіння	147
<i>VII. Храми східнослов'янської візантійської традиції</i>	150
1. Передісторія візантійського храму.....	150
2. Сучасна архітектура храмів візантійської традиції	160
3. Святоотцівське трактування символіки храму	167
<i>VIII. Літургійний одяг у Церквах візантійської традиції</i>	172
1. Літургійний одяг диякона	174
2. Літургійний одяг священника	179
3. Літургійний одяг єпископа	183
4. Літургійний одяг єпископа: спроба містагогічної катехизи	189
<i>IX. Основні жанри візантійської піснетворчості</i>	194
1. Історичний огляд розвитку літургійної піснетворчості	194
2. Візантійська піснетворчість у контексті візантійської літургії	200
<i>X. Спроби літургійних реформ у східнослов'янських Церквах візантійської традиції</i>	218
1. Спроби реформ у Православній Церкві	218
2. Службник Української Лютеранської Церкви	224
3. Спроби літургійних оновлень в Українській Греко-Католицькій Церкві	226
4. Приклади літургійних реформ східнослов'янської літургії, натхнені вченням II Ватиканського собору	240

Зміст

XI. «І слово стало... текстом»:	
Роздуми про оновлення літургійної традиції.....	246
БІБЛІОГРАФІЯ	261
Джерела	261
Лексикони та підручники	265
Монографії та статті	266

ПЕРЕДМОВА

«Прийдіте, вірні, потрудімося ревно для Владики, бо Він уділяє рабам багатство; і хай кожен співрозмірно примножить благодаті талант: один мудрість нехай набуває через добрі діла, інший – службу світлості нехай звершує. Нехай же прилучає до Слова вірний невтасмиченого, і нехай роздає багатство неімуцим інший: бо так ми дане нам у борг примножимо, і як вірні управителі благодаті – удостоїмося радости з Владикою. Її нас сподоби, Христе Боже, як Чоловіколюбце».

*На вечірні Святої і Великої Середи
стихира самогласна, глас 6*

Причину появи цієї книжки розкривають такі рядки з послання Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства про літургійні питання:

Недостатня обізнаність [з історичним розвитком змісту та форм нашого обряду – В. Р.] спричинена складними історичними обставинами, у яких століттями перебувала наша Церква. Бракувало достатньої кількості справжніх знавців нашої питомої літургійної традиції, а через це також і авторитетної літератури, літургійних катехизмів і досліджень, із яких духовенство, монашество та мирянство могли б отримати достовірну інформацію про наш церковний обряд. Тому самодіяльні ініціативи

Передмова

окремих священнослужителів чи монаших спільнот вільно проникали у священнодіяння. Не маючи належного знання, прихильники або противники такого новотвору спиралися на суто емоційні аргументи – «подобається чи не подобається», а через відсутність відчуття церковної дисципліни ті новотвори набирали права існування. Щоб надати власним уподобанням більшої ваги, такі «реформатори» спекулятивно приодягали у конфесійні «шати» і тоді називали свої нововведення «правдиво католицькими» чи «правдиво православними», «модерністичними» чи «схизматичними».¹

Церква завжди й усюди повинна знати, чому й про що вона молиться. Сам Господь залишив нам таку пересторогу: «А коли молитесь, не говоріть зайвого, як ті погани; гадають бо, що за своєю велемовністю будуть вислухані» (Мт. 6,7).

Утім, як показують наведені вище рядки з синодального послання, Українська Церква довгі роки існувала в обставинах, які практично унеможливлювали систематичне дослідження та тлумачення її літургійного життя. Така ситуація кардинально змінилася після падіння атеїстичного комуністичного режиму й виходу Церкви з підпілля. Однак відродження богословського життя Церкви – то був процес повільний і многотрудний. Після легалізації Української Церкви не тільки кваліфікованих викладачів богослов'я було обмаль, а й катастрофічно бракувало богословської літератури українською мовою. За останні 25 років така ситуація змінилася й далі змінюється на краще завдяки публікації книжок на зразок цієї. Проте завдання відбудувати богословську освіту

¹ Послання Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства про літургійні питання // *Українська Греко-Католицька Церква. Паріарший собор Воскресіння Христового у Києві* (kyivsobor.ugcc.org.ua).

в Україні особливо складне, коли йдеться про літургійні студії. Якщо дослідження в багатьох інших галузях богослов'я (патристика, біблістика тощо) тривали й навіть процвітали в тих частинах Церкви, що існували поза Україною, то студії над богослужбовим життям Української Церкви зійшли майже нанівець. А тим часом літургійні студії – одне з першорядних завдань кожної Церкви; вони слугують як вишколові майбутніх священиків, так і зміцненню зв'язку між літургією і духовним життям мирян. Уже понад 100 років католики, протестанти й православні намагаються зрозуміти, яке місце займає літургія в житті їхніх спільнот. Отже, ця книжка написана в складних обставинах і на дуже непросту тему.

Другий Ватиканський собор у Конституції про Святу Літургію описує літургійне життя Церкви в таких категоріях, що це видається просто неймовірним. Фактично, соборове визначення нашого спільного молитовного життя як християн таке радикальне, що останні 50 років Церква його здебільшого ігнорувала. Собор заявив:

Кожне літургійне богослужіння – оскільки є ділом Христа-Священика та його Тіла, тобто Церкви, – є найвищою мірою священнодіянням, і жодне інше діяння Церкви не рівняється з його дієвістю ні значенням, ні ступенем (КСЛ, 7).²

Жодну іншу форму діяльності Церкви не можна порівняти з її спільним молитовним життям. Зібрання охрещених послідовників Воскреслого Христа разом із Головою Церкви, тобто самим Воскреслим Христом, досконало виконує ту місію, яку Отець доручив своєму Синові і яку воплочений Син передав своїй Церкві. Далі в цьому соборовому документі про ключове значення

² Тут і далі цит. за вид.: *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965). Конституції, декрети, декларації. Коментарі / перекл. з лат. Львів 2014.*

літургії говориться в дещо інших висловах і – на перший погляд – уже не так категорично:

Діяльність Церкви не вичерпується святою літургією; адже ще до того, як люди зможуть приступити до літургії, вони конче мусять бути покликані до віри й навернення: «Як же призиватимуть Того, в Кого не увірували? Як увірують у Того, Кого не чули? А як почують без проповідника? І як будуть проповідувати, коли не будуть послані?» (Рм. 10,14-15) (КСЛ, 9).

Але тут-таки пояснюється, що літургійне життя Церкви – це завжди й усюди головна причина її існування. Соборові Отці стверджують:

І все ж літургія – це вершина, до якої прямує діяння Церкви, і водночас джерело, з якого плине вся її сила. Адже апостольські труди спрямовані на те, щоб усі, ставши дітьми Божими через віру і Хрещення, збиралися разом, хвалили Бога в Церкві, брали участь у Жертві й споживали Вечерю Господню (КСЛ, 10).

Усі інші види діяльності Церкви, всі інші дії окремих християн мають сенс тільки у зв'язку з літургійним діянням Тіла Христового. Соборова конституція не залишає ніякої можливості «релятивізувати» ключове значення літургійного життя Церкви. Однак той факт, що всі католицькі Церкви досі ігнорували це соборове вчення, виразно показує, що ця істина стикається з дуже поважним опором як серед ерархії, так і серед мирян. Поки що ця «літургійна криза» так і не знайшла реального розв'язку, а проте очевидно, що ігнорування справжньої природи християнської літургії – одна з головних перешкод на шляху належного втілення в життя того вчення, яке Собор дав Церкві, а через Церкву – цілому світові.

Недостатня увага до літургії має багато причин. Очевидно, що серед предметів, які викладаються в семіна-

ріях та на богословських факультетах, літургія займає другорядне місце. Протягом останніх двох століть значення літургії як предмету історичного дослідження й богословського обміркування у східних і західних Церквах поступово зростало, але порівняно з іншими галузями богослов'я це зростання інтересу було мінімальне. З іншого боку, вірні завжди надавали літургії надзвичайно великого значення. Хрещення, шлюб і похорон – головні віхи християнського життя простих людей. Недільне звершення Євхаристії та великі церковні свята задають координати для життя вірян протягом усього року. Проте найчастіше ця прив'язаність до літургійного життя Церкви суто інтуїтивна і вірні неспроможні її концептуалізувати. Отож ні в академічному житті Церкви, ні у щоденному живому досвіді її вірних літургія досі не здобула належного місця й значення. Це не дивно, адже богослужбове життя Церкви – явище надзвичайно складне як із сучасного людського, так і з глибшого богословського та духовного погляду.

Що таке літургія?

Усі християнські обряди – від хресного знамення до побудови храму – мають більш як двотисячолітню історію. А будь-який вид діяльності, що існує такий довгий час, неминуче обростає багатьма пластами значень та інтерпретацій. Одні елементи додаються, інші відпадають або інтерпретуються по-новому, втрачаючи первісне значення. Всі форми людських ритуалів зазнають таких-от змін і потребують щоразу нового пояснення й нового розуміння. Цей процес надзвичайно складний. Одним із перших, хто спробував зрозуміти й пояснити «ритуали» в їхній цілості, був шотландський антрополог сер Джеймс Джордж Фрезер (1854-1941). Він, зокрема,

застановився над дивним обрядом з часів поганського Риму, згідно з яким жрець богині Діани щороку повинен був боронитися від нападу одного з претендентів на його посаду. З часом жрець старішав та слабшав – і зрештою його таки вбивав хтось із молодших, який і займав його місце. Перше видання Фрезерової праці «Золота гілка» вийшло 1890 р. у двох томах,³ а останнє прижиттєве видання 1915 р. мало вже 12 томів. І ключовою темою всіх цих дванадцяти томів був пошук «значення» отого ритуального вбивства жерця богині Діани.

Фрезер був, мабуть, перший, хто використав у дослідженні ритуалів те, що можна б назвати антропологічним методом. З кінця XIX ст. це був дуже популярний метод аналізу ритуалів у різних культурах і релігіях. Його можна використати й для аналізу християнських обрядів, адже, як і всяка ритуальна поведінка, вони теж мають свій історичний і антропологічний контекст. Однак ясно, що коли Фрезер міг написати 12 томів про один-єдиний язичницький ритуал, то книг, які можна було б написати про історію й антропологію християнських обрядів, було б досить для заповнення чималої бібліотеки.

Утім, літургія існує не просто як абстрактний набір слів і жестів, що можуть виражати певні глибинні вірування даної культури чи спільноти. Фактично, вивчаючи літургію, ми можемо багато що дізнатися про ті суспільства, які її створили, передавали з покоління в покоління і досі її використовують. Літургія відображає те, як розподілена влада в даному суспільстві, які цінності поділяють його члени, які конфлікти між ними існують. Тут літургіст з історичного антрополога перетворюється на соціолога.

³ James George Frazer. The Golden Bough: A Study in Comparative Religion. London 1890.

Таке розширення кола наукових інтересів літургіста – цілком природне, адже літургія відбувається в просторі й часі, а звершують її люди, що живуть у конкретному соціально-економічному середовищі. З огляду на ці антропологічні й соціологічні аспекти літургії до аналізу й «пояснення» того, що відбувається чи має відбуватися під час певного обряду, зокрема з людьми, які беруть у ньому участь, можна залучати цілу низку наукових дисциплін. Ці пояснення можуть бути різного типу: пояснення слів (тобто, зазвичай, текстів), які використовуються під час обряду, або пояснення жестів та об'єктів, що використовуються для його звершення. Цю типологію можна деталізувати ще більше. Ми можемо вивчати склад богослужбових текстів, те, як вони передавалися від покоління до покоління, різні їх редакції та переклади. Ми можемо досліджувати літургійні тексти як джерела до історії богослов'я і як самодостатній предмет, що дає поживу для наших власних богословських роздумів.

Однак літургія – це не тільки набір текстів. Багато в чому вона подібна до танцю. Розглядаючи літургійний жест, ми стикаємося з тими самими труднощами, що й дослідники історії та значення людського танцю. Де і як існує танець, коли танцюристи перестають танцювати? Водночас обрядова діяльність завжди певним чином «маркована», щоб відрізнитися від інших повсякденних форм діяльності, – зокрема, особливим одягом для виконання різних обрядів. Відповідно, можна дослідити походження цього одягу й з'ясувати причини його безперервного використання протягом багатьох століть. Обряди зазвичай звершують у спеціальних будівлях, особливим чином спроектованих та оздоблених. Тут дослідження літургії змикається з вивченням архітектури й малярства.

Отже, зрозуміло, що дослідження будь-яких ритуалів – дуже складна справа, що потребує знання багатьох різних сфер людської діяльності. Зв'язок між зовнішньою формою ритуальної діяльності і її внутрішнім значенням можна розглядати також із перспективи людської психології й того неусвідомлюваного значення та впливу, який мають різні ритуали в житті окремих людей і цілих спільнот.

У жодному із згаданих вище напрямків дослідження нема нічого, що стосувалося б виключно християнства. Антропологія, соціологія, історія образотворчого мистецтва й музики, історія укладання й передавання текстів – усе це самостійні галузі дослідження людської діяльності. А проте ясно, що навіть коли всі ці методології застосувати до Євхаристії, таїнств і добового кола богослужінь Церкви, вони будуть неспроможні пояснити причину існування цих обрядів та їхнє значення для людей, які їх звершують або беруть у них участь.

Тоді виникає питання: якщо всі ці різні «підходи» не можуть вичерпно пояснити сенс християнського літургійного життя, то чи мають вони яке-небудь значення для християнського «розуміння» спільного молитовного життя Церкви й для участі в цьому житті? Адже в більшості праць, написаних на тему християнської літургії, мало яку з цих дисциплін узято до уваги, а чимало праць з «літургіки» свідомо витримані в аісторичному й антиінтелектуальному ключі.

Що таке християнська літургія?

Другий Ватиканський собор дав нам дуже просте й чітке визначення літургії: це найвище й найдосконаліше «діяння» Церкви. Згідно із соборовим ученням, під час літургії Церкви «звершується досконала прослава Бога

й освячення людей» (КСЛ, 7). У Конституції про літургію говориться й про те, як саме досягається це освячення:

Літургію правомірно вважають виконанням священничого служіння Ісуса Христа, адже в ній означається видимими знаками і у спосіб, властивий для кожного знаку, звершується освячення людей; у ній таїнственне Тіло Ісуса Христа – і Глава його, і члени – здійснює цілісне прилюдне богопоклоніння (КСЛ, 7).

Отже, елементи, з яких складається християнська літургія, це: 1) освячення – прихований процес; 2) видима людина, немислима поза історичним і соціологічним контекстом; і 3) видимі знаки – чи то природні (світло, темрява, вода), чи то рукотворні (хліб, вино, елей, ікони). Щоб зрозуміти, що таке християнська літургія і яка її функція, треба зрозуміти її матеріальні й нематеріальні елементи в їхньому взаємозв'язку. А це непросте завдання.

Традиційний метод пояснення літургійного життя Церкви має назву «містагогія», тобто відкриття вірним таїнственного значення богослужбових дій і символів. Потребу в такому поясненні обґрунтував видатний антиохійський містагог Теодор Мопсуестійський (бл. 350-428), який писав:

Будь-яке таїнство знаками та символами вказує на речі невидимі й невимовні. А щоб присутні могли спізнати силу таїнств, їм треба показати й пояснити ці знаки та символи. Якби не відбувалося нічого іншого, окрім самих цих дій, усяке пояснення було б зайве. Кожному з нас було б досить тільки глянути на ці дії, щоб з'ясувати собі, що відбувається. Та оскільки таїнство містить знаки того, що сталося раніше або станеться в майбутньому, потрібна розмова, яка пояснила б значення знаків і таїнств.⁴

⁴ Теодор Мопсуестійський. Гомілія 12, 2. Цит. за вид.: *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist* / ред. А. Mingana. Cambridge 1933.

З чисто людського погляду в літургії можна виділити її видимі і невидимі елементи, але ці елементи можна зрозуміти тільки тоді, коли ми розглядатимемо їх у контексті не просто теперішнього моменту звершення літургії, а й у контексті минулого і майбутнього. Літургія набуває свого сенсу завдяки спасительним діям Божим у Старому й Новому Завіті й вказує на остаточне сповнення цих дій у Царстві Небесному. Точно так само, як Старий Завіт був «прообразом» Нового Завіту й приховано уміщував його в собі, літургія є прообраз досконалості Царства Божого і прихованим чином уміщує його в собі. Літургія сама по собі – це не серія уроків та інструкцій (така дидактична функція властива не літургії, а катехизму), а отже завдання містагогії є не просто в тому, щоб «розшифровувати» приховане в літургійних «сигналах» послання, тобто перекладати символи мовою понять. Значення будь-якої літургійної дії, яку виконує Церква, тобто її Голова (Ісус Христос) та члени (всі охрещені християни), слід шукати в динамічному взаємозв'язку між історією спасіння (минулим), нашою участю в результатах цієї історії (теперішність) і есхатологією (майбутнє досконале й видиме сповнення спасительного діла Божого). Роль містагога полягає в тому, щоб розкрити цю динаміку, цей живий зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім, які сходяться воедино в літургійних урочистостях Церкви. На означення цього «сходження воедино» Церква використовує слово «символ». Це грецьке слово, яке означає «кидати до купи» або «поєднувати». Саме динаміка «сходження воедино» матеріальної теперішності з її видимими речами й людьми (священик, зібрання вірних, хліб і вино), подій минулого (вихід з Єгипту, Тайна вечеря, смерть і воскресіння Христові) і подій майбутнього (Друге пришестя, співцарювання в Царстві) й визначає правдиво християнське значення слова «символ».

Преображення літургії

Літургійне життя Церкви – це реальність така складна й жива, що проаналізувати всі її елементи та їхнє значення просто неможливо. Однак тим, хто починає вивчати літургію Церкви, важливо пам'ятати, що ми ніколи не можемо ігнорувати видимі, історичні й людські елементи літургії заради якоїсь «духовнішої» форми спільної молитви, бо ж, ігноруючи ці «людські» аспекти літургії, прийдемо до молитовного життя, збудованого на позбавленому предметного змісту нарцисистському пієтизмі. Історія, соціологія, антропологія і навіть психологія повсякчас нагадують нам, що літургія ніколи не буває суто приватною справою; літургія – це надбання Церкви, а через Церкву – людей усіх країн та епох. Утім, існує також спокуса звести дослідження літургії до самої тільки літургічної археології. Щоб уникнути цих двох крайностей, конституція про літургію нагадує нам про потребу знаходити золоту середину й добачати джерело нашого літургійного життя у воскресінні Христовому:

Отож літургія святих Таїнств і сакраменталій чинить так, що в добре налаштованих вірних майже кожна життєва подія освячується Божою благодаттю, яка плине з пасхального таїнства страстей, смерті й воскресіння Христа, – адже з нього беруть свою силу всі святі Таїнства і сакраменталії; і ледве чи є якийсь правильний вжиток матеріальних речей, який не можна було б скерувати на освячення людини і на хвалу Богові (КСЛ, 61).

Джерело нашого літургійного життя, – це, як пише апостол Павло, спасительне діяння Ісуса Христа: «Бо всяке Боже створіння – добре, і не слід нічого відкидати, коли його з подякою приймати, бо воно освячується словом Божим і молитвою» (1 Тм. 4,4-5). Водночас матеріальна добрість Божого творіння в його природному стані та в тих формах, яких надає йому творча сила

людини, повинна бути засобом, за допомогою якого Бог доносить до нас свою спасительну любов і за допомогою якого ми відгукуємося на цю любов подякою та хвалою.

Мабуть, саме в літургійному відзначенні «прообразу» воскресіння – преображення Господнього на горі Тавор – та у своїх розважаннях з приводу цієї події Церква дає нам ту «провідну нитку», що проходить крізь усі аспекти нашого літургійного життя й може допомогти нам знайти рівновагу між складними матеріальними аспектами літургії і її трансцендентним, есхатологічним виміром. У новозавітному описі Христового преображення фігурує дві постаті: Мойсей та Ілля, що «бачили» Бога, а відтак «говорили про Його смерть, якої Він мав зазнати в Єрусалимі» (Лк. 9,31). Пророки з минулого говорять про майбутні спасительні події, тому що спасительний замисел Божий існував «споконвіку». Їхня присутність на горі Тавор – наочний знак живої неперервності між Старим і Новим Завітом.

Можна також зауважити, що преображення – це не просто об'явлення Ісусової божественної природи, що може розглядатися як своєрідний урок із христології. Навіть одяг Ісуса – рукотворні матеріальні предмети – стає учасником Його преображення. Як пише апостол Марко: «Одежа Його заблищала й так вельми збіліла, що на землі й білильник так не вибілів би» (Мр. 9,3).

Преображення ніяким чином не знищило Ісусову людську природу, щоб об'явити природу божественну, яка доти була прихована. Його божественність «розкривається» саме через Його людськість. Апостоли впізнали Ісусове обличчя, Його людську «особу». Як писав св. Йоан Дамаскин († 749) у четвертій пісні свого канону на свято Преображення Господнього: «Вогнем неоречевленим, тілесне не опалючим, Ти видівся, Владико, явив-

шись Мойсею, Іллі й апостолам – єдиний у двох і то двох цілісних природах».

Водночас преображений Ісус показав, що Його власна людська природа – це та природа, яку Бог призначив для всього людства, тобто природа Адама і природа, яку Бог дасть усім воскреслим християнам, – оте духовне тіло, про яке говорив апостол Павло (1 Кр. 15,44). Як співається в стиховній стихирі празника Преображення (глас 1):

Той, Хто колись з Мойсеєм на горі Синайській говорив у образах, промовляючи: Я є Суций, – нині на горі Таворській преобразився перед учениками, показавши вигляд началообразної доброти, прийнявши в Себе людську істоту, і свідками такої благодаті, спільниками зробивши радості, поставив Мойсея та Іллю, які провіщали славне і спасительне воскресіння, заради хреста. Духом передбачаючи прихід до людей твого єдиного Сина в тілі, боготець Давид здалеку накликає все створіння до радості і по-пророчому кличе: Тавор і Хермон в імені твоїм зрадіють! Ти, Спасе, вийшов із своїми учнями на цю гору і, преобразившись, знову осяйною вчинив померклу Адамову природу. Ти перемінив її у славу і світлість свого Божества, тому й кличемо до Тебе: Творче всього, Господи, – слава Тобі!

А в сідалному після першої катизми (глас 4):

Показуючи зміну людської природи, що буде у друге Твое славне і страшне пришествя, Ти на горі Таворській преобразився; Ілля і Мойсей говорили з Тобою, і трьох учеників Ти покликав з Собою, щоб вони бачили славу Твою, і сяянню Твоєму здивувалися. Ти, Господи, показав їм тоді світло Твое, просвіти ж і наші душі.

Ми звикли думати, що богослужіння «перемінює» людей і речі. Хліб і вино стають тілом і кров'ю Христовою, двоє людей, чоловік і жінка, стають одною нерозривною цілістю, чоловік стає священиком, здатним провадити далі спасительну працю Христа в Його Церкві.

Передмова

Але жодна з цих «перемін», жодне з цих таїнств не самоціль. Навіть найтілесніше, найматеріальніше з усіх таїнств – таїнство шлюбу – не містить у собі всієї повноти свого сенсу. Як казав апостол Павло, шлюб набуває сенсу тільки в контексті стосунків між Христом і Його Церквою.

Будь-яке таїнство, будь-яка літургійна дія Церкви поєднує в теперішності живу пам'ять про минуле і сподіване здійснення Божих обітниць у майбутньому. Ці «переміни» й зустрічі минулого, теперішнього і майбутнього, ці матеріальні предмети, значення яких можна пізнати тільки духовно, – все це «преображення», що являють нам правдивий сенс людського існування, але не знищують нічого з того, що правдиво й сутнісно людське. По суті, вони розкривають глибинну й вічну природу творіння і людини.

Уважне прочитання цієї книжки, що містить безліч різних відомостей та демонструє багато різних підходів до вивчення літургії, розкриє перед нами глибину й багатство нашого літургійного життя. Різноманіття фактів і деталей допоможе зрозуміти, що літургія дає нам змогу стати учасниками божественної природи (2 Пт. 1,4), – а це і є властива мета нашого існування. Ми збагнемо справжнє значення слів із соборової конституції «*Sacrosanctum concilium*» про те, що «жодне інше діяння Церкви не рівняється з дієвістю [літургії] ні значенням, ні ступенем» (КСЛ, 7).

Ендрю Квінлан

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- АНАФОРА ДО БОГОРОДИЦІ** = Euringer M. A. Die äthiopische Anaphora unserer Herrin Maria. Nach der editio princeps vom Jahre 1548 übersetzt // *Katholik* (1916) 1-30.
- АНАФОРИ СИРІЙСЬКІ** = Raes A. *Anaphorae syriacae*, т. 1. Roma 1939.
- АПОСТОЛЬСЬКІ КОНСТИТУЦІЇ** = *Les Constitutions apostoliques. Introduction, traduction et notes* / ред. M. Metzger. Paris 1992 (укр. пер.: *Апостольські постанови*. Київ 2011).
- Архιεратикон*. Рим 1988; Торонто 1988.
- Богогласник*. Почаев 1790-1791.
- ВІРМЕНСЬКИЙ ЛЕКЦІОНАР** = Renoux A. Le codex arménien Jérusalem 121. 2. Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits, introduction, textes, traduction et notes // *Patrologia Orientalis* 36 (1971) 141-390.
- ГРУЗИНСЬКИЙ СТИХИРАР** = Renoux C. *L'hymnaire de Saint-Sabas (V^e-VIIe siècle): le manuscrit géorgien H 2123*. Brepols 2008.
- ДИДАСКАЛІЇ** = *Didascalia et Constitutiones apostolorum II* / ред. F.-X. Funk. Paderbornae 1905.
- ДІДАХЕ ТА АПОСТОЛЬСЬКЕ ПЕРЕДАННЯ** = «*Didache*»: *Zwölf-Apostel-Lehre. «Traditio Apostolica»: Apostolische Überlieferung* / пер. і вид. G. Schollgen, W. Geerlings [= *Fontes Christiani*, 1]. Freiburg 1991 (укр. пер.: *Дідахе: Наука дванадцятьох апостолів* / пер. з гр. О. Кіндій. Львів 2002).
- Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965). Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / перекл. з лат. Львів 2014.
- Евхологий Барберини гр. 336* / вид., передм. і прим. Е. Велковская, С. Паренти; пер. з іт. С. Голованов; ред. рос. пер. Е. Велковская, М. Живова. Омск 2011.
- Евхологion или Требник*, т. 1. Львов 1925.
- ЄВХОЛОГІОН ГОАРА** = *Euchologion sive Rituale Græcorum complectens ritus et ordines Divinæ Liturgiæ, officiorum, sacramentorum, consecrationum,*

- benedictionum, funerum, orationum, etc. cuilibet personæ, statui vel tempori congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiæ.* Paris 1647 (вид. 2-ге, випр. і доп.: Venetiis 1730).
- ЄВХОЛОГИОН СЕРАПІОНА** = *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne św. Apostołów, Kary świętych Apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona* / упор. та опрац. А. Baron, Н. Pietras. Kraków 2007, с. 300-318.
- ЗАПОВІТ ГОСПОДА** = *Testamentum domini nostri Jesu Christi nunc primum [syriace] edidit, latine reddidit et illustravit Ignatius Ephraem II Rahmani (Patriarcha Antiochenus Syrorum).* Mainz 1899.
- ЗБІРКА ГРЕЦЬКИХ ЛІТУРГІЙ** = Swainson C. *The Greek Liturgies.* Cambridge 1884.
- Книга Служебникъ, въ ней же блаженныхъ трехъ епископовъ Литургіе съвершаются: Иоанна Златоустаго, Василия Великаго и Григорія Двоеслова папы Римского Преждедсвященна.* Выдана естъ тіпомъ и накладомъ ясневельможнаго пана его милости пана Леона Сапеги, канцлера великого князства Литовского, Могилевского, Шеретовского старости и прочая. За ласкою и привилеемъ его Королевской милости. Въ друкарни Леона Мамонича, року 1617. [Вильнь].
- Літургікон.* Рим 1942.
- [Любачівський М. І.] Літургійне питання в нашій Церкві: Слово Блаженнішого Мирослава Івана (Львів, 20-27 лютого 1994, рукопис) // *Нотатки Никодима* (nykodym.blogspot.com).
- МОЛИТОВНИК СВЯТОПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ** = *Short Monastic Prayerbook: with music for use by the families* / вид. P. Gilbert Redwood Valley, CA 1996.
- Ніссійський Г. *Життя св. Макрини – сестри св. Василия В.* / пер. С. Фединак. Нью Йорк 1969.
- Ориген. *Про молитву.* Львів 2011.
- ПАЛОМНИЦТВО ДАНИІЛА** = «Хождение» игумена Даниила в Святуу Землю в начале XII в. Санкт-Петербург 2007.
- ПАЛОМНИЦТВО ЕТЕРІЇ** = *Egeria. Itinerarium. Reisebericht. Mit Auszügen aus Petrus Diaconus <De Locis Sanctis>. Die Heiligen Stätten* / пер. G. Röwekamp [= Fontes Christiani, 20]. Freiburg 1995; Эгерия. Паломничество по Святым местам / пер. И. В. Помяловский //

- Православный Палестинский сборник*, т. 20. Санкт-Петербург 1889, с. 103-172.
- ПАЛОМНИЦТВО ЙОАНА І СОФРОНІЯ** = Il testo integrale della Narratione degli abati Giovanni e Sofronio attraverso le Hermeneiai di Nicone / ред. A. Longo // *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 12-13 (1965-1966) 223-267.
- ПАЛОМНИЦТВО СВ. ВІЛБАЛЬДА** = Bauch A. *Quellen zur Geschichte der Diözese Eichstätt. Biographien*. Eichstätt 1962.
- Писання Св. отців и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения*, т. 1; т. 2; т. 3. Москва 1855; 1856; 1857.
- Послання Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepiscopства про літургійні питання // *Українська Греко-Католицька Церква. Патріарший собор Воскресіння Христового у Києві* (kyivsobor.ugcc.org.ua).
- Постанови Патріаршого Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що проходив у м. Львові – Брюховичах від 13 до 20 вересня 2006 року Божого // *Українська Греко-Католицька Церква: Офіц. інтернет-сайт* (old.ugcc.org.ua).
- Постанови Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що відбувся у м. Львові (Брюховичі) 25-31 серпня 2005 року Божого // *Українська Греко-Католицька Церква: Офіц. інтернет-сайт* (old.ugcc.org.ua)
- ПРАВИЛА ЦЕРКОВНІ** = Правила Святої Православної Церкви с толкованиями Епископа Никодима (Милоша) // *Holy Trinity Orthodox School* (www.holytrinitymission.org).
- Прийдіте, поклонімся: Молитовник*. Львів 2002.
- Святкова і Загальна Минея Українською мовою* / Видання Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Київ 1927.
- Священна і божественна літургія святого отця нашого Йоана Золотустого*. Торонто 1988.
- СЛУЖБА СТРАСНОЇ СЕДМИЦІ ДИМИТРІЯ СОЛУНСЬКОГО** = Φουντουλη Ι. *Λειτουργικα κειμενα Τ.Β. Θεματα ευχολογιου*. Θεσσαλονικη 2005, с. 271-398.
- Служебник для україн. Євангельських громад Авгсбурзького Віросповідання (Головні богослуження)*. Станиславів 1933. Сучасне розширене перевидання: *Український Лютеранський Служебник*. Київ 2003.

Служебник. Львів 1666.

ТИПИК ДОЛЬНИЦЬКОГО = *Типікъ Церкве Руско-КаѠоліческія*. Львовъ 1899; *Типик Української Католицької Церкви* / упор. І. Дольницький. Львів 2008.

Типографский устав с кондакарем конца XI – начала XII века / под ред. Б. А. Успенского, т. 1-3. Москва 2006.

Требник. Львів 2001.

УСТАВ АЛЕКСІЯ СТУДИТА = Пентковский А. М. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва 2001.

[Шевчук С.] Пастирський лист Блаженнішого Святослава до духовенства, монашества і усіх вірних Української Греко-Католицької Церкви «Жива парафія – місце зустрічі з живим Христом» // *Українська Греко-Католицька Церква*: Офіц. інтернет-сайт (www.ugcc.org.ua).

ЧАСОСЛОВ СВ. САВИ = Un Horologion inédit de Saint-Sabas, Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle) / вид. J. Mateos // *Melanges Eugene Tisserant*, т. 3. Citta del Vaticano 1964, с. 47-77; Un fascicolo ritrovato dell'orologion Sinai gr. 863 (IX secolo) / вид. S. Parenti // *Orientalia Christiana Periodica* 75 (2009) 343-358.

Часослов эффионской церкви / Издал и перевел на основании нескольких рукописей Б. Тураев [= Записки императорской академии наук по историко-филологическому отделению, т. 1, №7]. Санкт-Петербург 1897.

Чинности и рішення руского провінціального Собора въ Галичині отбувшого ся во Львові въ році 1891. Львов 1896.

A Book of Prayers. New Skete Cambridge, NY 1988.

A Prayerbook. New Skete Cambridge, NY 1976.

Ambrosius. *Über die Sakramente. Über die Mysterien* / пер. J. Schmitz. Freiburg 1990.

Johannes Chrysostomus. *Taufkatechesen* / пер. R. Kaczynski. Freiburg 1992. *Molytvoslov – Gebetbuch. Die Heilige Taufe, Die Krönung, Das Begräbnis, Das Abendlob, Das Morgenlob* / ред. R. Thöle, V. Rudeyko. Darmstadt 2006.

Ordo celebrationis Vespertinum, Matutini et Liturgiae iuxta recensionem Ruthenorum. Roma 1944.

- Procopii Caesariensis opera omnia*, т. 4 / вид. J. Haury, G. Wirth. Lipsiae 1964.
- Saint Symeon of Thessalonike: *Treatise on Prayer: An Explanation of the Services Conducted in the Orthodox Church* / пер. Н. Simmons. Brookline 1984.
- Synod of Laodicea (4th Century) // *New Advent* (www.newadvent.org).
- Synodus provincialis ruthenorum habita in civitate Zamosciae anno MDCCXX*. Roma 1724; руською мовою: *Додатокъ до чинностей и рішень Руского Провінціального Собора въ Галичині отбувшого ся во Львові въ р. 1891*. Львов 1897; *Провінційний Синод у Замості 1720 р. Б.: Постанови* / пер. І. Козовик, ред. І. Пелехатий, Софрон Мудрий. Івано-Франківськ 2006.
- Tertullianus. *Opera* I [= CCSL 1]. Turnhout 1954.

Лексикони та підручники

- Гаврилів М. *Біблійно-богословські основи літургії*. Золочів – Львів 1997-1988 (на правах рукопису).
- Кунцлер М. *Літургія Церкви*. Львів 2001.
- Православная энциклопедия*, т. 8. Москва 2004; *Православная Энциклопедия* / под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла [електронна версія] (www.pravenc.ru).
- Скабаллановичъ М. *Толковый Типиконъ: Объяснительное изложение Типикона с историческимъ введениемъ*, вип. 1; вип. 2; вип. 3. Киев 1910; 1913; 1915.
- Тафт Р.-Ф. *Литургический лексикон*. Омск 2013.
- Федорів Ю. *Пояснення церковних богослужінь і святих тайн*. Львів 2006.
- Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament* / ред. Н. Balz, G. Schneider. Stuttgart – Berlin – Köln 1981.
- Handbook for Liturgical Studies* / ред. А. Chupungco, т. 1: *Introduction to the Liturgy*. Collegeville, MN 1997; т. 3: *The Eucharist*. Collegeville, MN 1999.
- Lexikon für Theologie und Kirche* [вид. 1-ше]. Freiburg 1930-1938.
- LTnK = Lexikon für Theologie und Kirche* [вид. 2-ге] / ред. J. Höfer, K. Rahner. Freiburg 1957-1968.

- Martimort A.-G. *Handbuch der Liturgiewissenschaft*. Freiburg 1963.
NDL = *Nuovo dizionario di liturgia*. Milano 1988.
Neues Theologisches Wörterbuch / ред. Н. Vorgrimler. Freiburg 2000.
Solovey M. *Eastern Liturgical Theology. General Introduction*. Toronto 1970.
TRE = *Theologische Realenzyklopädie* / ред. G. Müller, т. 21. Berlin – New York 1991.
TWNT = Kittel G. *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Stuttgart 1942.

Монографії та статті¹

- АМОФИЛОХИЙ**, архим. *Кондакарий в греческом подлиннике XII-XIII в.* Москва 1879.
Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. Москва 1989.
АРРАՆՇ М. *История византийского типикона «Око церковное».* Санкт-Петербург 2003.
— *Как молились Богу древние византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского евология.* Ленинград 1979.
— *Молитвы и псалмопение по константинопольскому песенному последованию (ασματικη ακολουθια): Дополнение к диссертации «Как молились Богу древние византийцы»* СПбДА 1979 г. Рим 1997.
— «Око церковное». *История типикона.* Рим 1998.
— «Око церковное». *Переработка опыта ЛДА 1978 г. История Типикона.* Москва 1999.
БАЗИЛОВИЧ Й. *Толковання Священної Літургії Нового Закону Безкровної Жертви.* Мукачів 1815 (рукопис).
БАЛАШОВ Н. *На пути к литургическому возрождению.* Москва 2000.
— Развитие литургической культуры: богословские и пастырские аспекты (Доклад на конференции «Православное богословие на пороге третьего тысячелетия», Москва, февраль 2000) // *Око Церковное: Литургическая библиотека* (www.liturgica.ru).

¹ Скорочення: DOP = *Dumbarton Oaks Papers*; OCA = *Orientalia Christiana Analecta*; OCP = *Orientalia Christiana Periodica*; SVTQ = *St. Vladimir's Theological Quarterly*.

- БЛАЖЕЙОВСЬКИЙ Д.** Рим і обрядово-літургичні дискусії у патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами. Львів 2002.
- БРЕДШОУ П.** Щоденні молитви християн у I столітті // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 21-57.
- ВАСИЛИК В.** Происхождение канона (богословие, история, поэтика). Санкт-Петербург 2006.
- ВАСИЛИШИН І.** Типик о. Исидора Дольницького // *Квартальний обіжник* / Патріарша літургійна комісія УГКЦ (2008/4) 28-37.
- ВАСИЛЬЕВ А.** О греческих церковных песнопениях // *Византийский временник* 3 (Санкт-Петербург 1896) 582-633.
- ВЕНЕДИКТ (АЛЕКСІЙЧУК),** преосв. Літургійне життя на парохії // *Квартальний обіжник патріаршої літургійної комісії* (2012/бер.-трав.) 14-18.
- ВИНКЛЕР Г.** Христология анафоры Василия Великого в различных редакциях с некоторыми замечаниями относительно авторства. Омск 2011.
- ВИНКЛЕР Г.** Историчне підґрунтя Вечірні Передшеосвячених Дарів // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 151-180.
- ВОЛКОВ А.** Книгопечатание и книжная справа на Руси в первой половине XVII в. // *Око Церковное: Литургическая библиотека* (www.liturgica.ru).
- ВУКАШИНОВИЧ В.** Литургическое возрождение в XX веке. Москва 2005.
- ГАРНОНКУР Ф.** В мирі Господу помолімся. Львів 2004.
- ГОЛУБЦОВ А.** Историческое объяснение обрядов литургии // *Богословский вестник* (1915/7-8) 563-601.
- ГОРСКИЙ А., НЕВОСТРУЕВ К.** Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Москва 1855.
- ГУМИЛЕВСКИЙ Ф.** Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. Санкт-Петербург 1902.
- ГУЦУЛЯК Л.-Д.** Божественна літургія св. Йоана Золотоустого у Київській митрополії в період унії з Римом (1596-1839). Львів 2004.
- ГАЛАДЗА П.** Літургійне питання і розвиток богослужінь напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті (Матеріали*

- Четвертих «Берестейських читань»*, Львів – Київ – Луцьк, 2-6 жовтня 1995) / ред. Б. Гудзяк, О. Турій. Львів 1997, с. 1-53.
- Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // *Ковчег*, вип. 1. Львів 1993, с. 1-22.
- ДМИТРИЕВСКИЙ А. А. Богослужебные одежды священно-церковно-служителей // *Руководство для сельских пастырей* (Київ 1903/22) 122-131; (1903/23) 145-156; (1903/24) 165-174.
- *Богослужение в русской церкви в XVI веке*, ч. 1: *Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств*. Казань 1884.
 - *Богослужение в Русской Церкви за первые пять веков* // *Православный собеседник* (Казань 1882/2) 166-183, (1882/3) 252-296, (1882/9) 346-373, (1882/10) 149-167, (1882/12) 372-394, (1883/7-8) 345-374, (1883/10) 198-229, (1883/12) 470-485.
 - *Древнейшие патриаршие Типиконы – Святогробский иерусалимский и Великой константинопольской церкви: Критико-библиографическое исследование*. Киев 1907.
 - *Евхологион IV века Сарациона, епископа тмутского*. Киев 1894.
 - *Историко-археологические сведения о знаках отличий, жалюемых священным лицам черного и белого духовенства* // *Руководство для сельских пастырей* (Київ 1902/8) 209-220; (1902/9) 247-256.
 - *Кто виноват? (К вопросу о причинах разнообразия богослужебных чинов и последований в наших старинных церковно-богослужебных книгах)* // *Руководство для сельских пастырей* (Київ 1885/49) 409-450.
 - *Митра: Историко-археологический очерк* // *Руководство для сельских пастырей* (Київ 1903/11) 297-310.
 - *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, т. 1. Киев 1895, т. 2. Киев 1901, т. 3 [1, ч. 2]. Петроград 1917.
 - *Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический музей при Киевской Духовной Академии из греческой нежинской Михаило-Архангельской церкви*. Киев 1885.
 - *Отзыв о сочинении М. И. Орлова «Литургия св. Василия Великого»* // *Сборник отчетов и премий о наградах, присуждаемых*

- императорской Академией Наук: Отчеты за 1909 г.* Санкт-Петербург 1912, с. 176-347.
- Что такое *kanon tes psalmodias*, так нередко упоминаемый в жизнеописании прп. Саввы Освященного? // *Руководство для сельских пастырей* (Киев 1889/38) 69-73.
- ДРІВНЕНЬКИЙ В.** *Життя у повноті: Божественна Літургія (Служба Божа) у висвітленні християнської віри.* Торонто – Львів 1993.
- ИАКОВ (ЦВЕТКОВ),** иером. *Кондаки и икосы разных церковных песнописцев.* Москва 1885.
- КАЛЛИСТ (УЕР).** Святоотцівські основи православного вчення про Таїнства // *Квартальний обіжник патріаршої літургійної комісії УГКЦ № 5* (Львів 2012) 22-32.
- КАРАБИНОВ И. А.** *Постная Троиць: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов.* Санкт-Петербург 1910.
- Св. Чаша на Литургии Преждеосвященных Даров // *Христианское чтение* (Петроград 1915/июнь-июль) 737-753, (1915/июль) 953-964.
 - Студийский типик в связи с вопросом о реформе нашего богослужебного устава (Речь на годичном акте Санкт-Петербургской духовной академии 8 марта 1915 г.) // *Христианское чтение* (Санкт-Петербург 1915/9) 1051-1062; електронний варіант: *Словесная служба*: Страница священника Михаила Желтова (<http://www.mhzh.ru/ru/mzh.mrezha.ru>).
- КЕРН К.** *Литургика. Гимнография и эртология.* Париж 1964; Москва 1999.
- КОВЧ Е.** Чому наші від нас утікають? Львів 1932.
- КРАСНОСЕЛЬЦЕВЪ Н.** *Богослужение Иерусалимской церкви в конце IV в.* Казань 1888.
- Материалы для истории чинопоследования литургии св. Иоанна Златоустого, вып. 2: Уставы патриарха Константинопольского Филофея и протонотария Великой церкви Димитрия Гемиста по рукописям XIV в. // *Православный собеседник* (Казань 1895 [1896]/1) 1-8.
 - Рецензия на книгу А. А. Дмитриевского «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока», т. 1 // *Византийский временник* 4 (Санкт-Петербург 1897) 587-615.

- *Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки.* Казань 1885.
- *Славянские рукописи Патриаршей библиотеки в Иерусалиме // Православный собеседник* (Казань 1888/12), 1-32.
- *Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете, т. 2: Византийское отделение, ч. 1.* Одесса 1892, с. 156-254.
- КРАПЕНИННИКОВА** О. А. *Октоих и Параклит: к истории двух названий одной литургической книги // Герменевтика древнерусской литературы, зб. 6, ч. II.* Москва 1993, с. 398-406.
- КРОКОШ** М. *Замойський Синод – оновлення чи тупик? // Патріярхат* (2009/5) 26-27.
- КРОТОВ** Я., о. *В начале было Слово. Текста не было! // Блог о. Якова Кротова* (yakov-krotov.livejournal.com).
- ЛИНГАС** А. *Церковное пение // Православная энциклопедия, т. 8.* Москва 2004, с. 350-359.
- ЛИСИЦЫН** М. А., прот. *Первоначальный славяно-русский Типикон: Историко-археологическое исследование.* Санкт-Петербург 1911.
- МАКАР** Н., свящ. *Символика христианского храма // Труды Киевской духовной академии* (Москва 1999/2) 135-151.
- МАЛИНОВСЬКИЙ** М. *Пояснення на Божественну Літургію.* Львів 1845.
- МАНСВЕТОВ** И. Д. *Митрополит Киприан в его литургической деятельности.* Москва 1882.
- *О постах Православной восточной Церкви.* Москва 1886.
- *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви.* Москва 1885.
- МАТЕОС** Х. *Витоки часослова // «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко.* Львів 2012, с. 59-70.
- *Псалмоспів у візантійському обряді // «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко.* Львів 2012, с. 287-311.
- *Розвиток візантійської літургії.* Львів 2008.
- *Утрєня та вечірня // «Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко.* Львів 2012, с. 93-116.

- *Служение Слова в византийской литургии: Исторический очерк* [=История литургии свт. Иоанна Златоуста, т. 1]. Омск 2010.
- МЕДВЕДИК Ю. «Богогласник» – визначна пам'ятка української музичної культури XVII-XVIII ст. // *Записки НТШ*, т. 232. Львів 1996, с. 59-80.
- МИШКОВСЬКИЙ Т. *Виклад царгородської Літургії св. Василя Великого і св. Івана Золотоустого, по її старинному змислу і духу*. Львів 1926.
- МІЛЬНИЦЬКИЙ Й. О старыхъ греческихъ и восточныхъ литургіяхъ // *Сіонъ Рускій* (1871) 13-14.
- НІН М. Літургійна спадщина Східних Церков // *Сопричастя* (2003/4) 3-21.
- О богослуженіи православной церкви*. Київ 1850.
- ОНИЩУК І. *Замойський Синод 1720 р.: історично-юридичний аналіз рішень та постанов*. Івано-Франківськ 2007.
- ОНУФРІЙ, ієромонах. *Історія розвитку священного одягу* // *Літургіка* УКУ (liturhika.blogspot.com).
- ОРЛОВ М. И. *Литургия святителя Василия Великого: Первое критическое издание*. Санкт-Петербург 1909.
- ОТТО Р. *Священное: Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным*. Санкт-Петербург 2008.
- ПАПАДОПУЛО-КЕРАМЕВС А. *Varia graeca sacra: Сборник греческих неизданных богословских текстов IV-XV веков с предисловием и указателем*. С-Петербург 1909.
- ПАРЕНТИ С. Молячись у православній традиції. Часослов Великої церкви: Теми Євхологіона та літургійні структури // *«Світло єси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко*. Львів 2012, с. 71-91.
- ПЕЛЕШ Ю. *Літургіка (Пастирське Богословія, II)*. Відень 1877.
- ПЕТРОВИЧ М. Літургійне богослов'я в українському контексті // *Богословія* 71 (2010-2011) 107-118.
- ПЕЧАТНОВ В. *Божественная литургия в России и Греции. Сравнительное изучение современного чина*. Москва 2008.
- ПОПЕЛЬ М. *Літургіка*. Львів 1861.
- [ПОРФИРЬЕВ И. Я., ВАДКОВСКИЙ А. В., КРАСНОСЕЛЬЦЕВ Н. Ф.]. *Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской Духовной Академии*. Казань 1881.

- РУДЕЙКО В. Архиерей на літургії // *Святі Тайнства: Додаток до квартального обіжника патріаршої літургійної комісії УГКЦ*. Львів 2013, с. 52-56.
- Євхаристійне служіння візантійської церкви // *Святі Тайнства: Додаток до квартального обіжника патріаршої літургійної комісії УГКЦ*. Львів 2013, с. 22-30.
- «І слово стало... текстом»: Роздуми про оновлення літургійної традиції УГКЦ // *Καλοφωια* 6 (Львів 2012) 119-130.
- Катехизм УГКЦ – свідомий чи несвідомий крок до літургійної реформи // *Патріархат* № 430 (2012/3) 16-19.
- Майбутнє візантійського обряду // *Богословський портал* (theology.in.ua).
- *Окреслення та пояснення окремих частин вечірні* // *Богословія* 69/1-4 (2005) 43-66.
- Принцип ad fontes у сучасних літургійних реформах слов'янських церков візантійської традиції // *Українське релігієзнавство*, вип. 55 (2010) 134-140.
- Служіння архиерея у богослужбах добового кола // *Богословія* 71(2010-2011) 11-22.
- Формування та значення окремих частин вечірні // «Світло еси, Христе»: *Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 117-150.
- РУДЕЙКО Н. Малі часи візантійського обряду // «Світло еси, Христе»: *Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упор. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 229-268.
- СВЕНЦИЦКАЯ И. С. *Апокрифические Евангелия*. Москва 1996.
- СЕНИК С. *Латинізація в Українській католицькій церкві*. Львів 1990.
- СМИРНОВ-ПЛАТОНОВ Г. *О литургии Преждеосвященных Даров*. Москва 1850.
- СМОЛОДОВИЧ Д. *Литургика или наука о богослужении православной восточной кафолической церкви*. Київ 1861.
- СОВЕ Б. *Русский Гоар и его школа* // *Богословские труды* 4 (1968) 39-84.
- СОЛОВІЙ М. *Божественна Літургія*. Львів 1999.
- ТАФТ Р. Ф. *Византийская причастная лжица: обзор фактов* // *Библиотека Якова Кротова* (krotov.info).
- *Візантійський обряд: Коротка історія* / пер. Р. Скакун; передм. М. Петрович. Львів 2011.

- *История литургии свт. Иоанна Златоуста*, т. 2: *Великий вход: История перенесения даров и других преданафоральных чинов* / пер. з англ. С. Голованов. Омск 2010.
- *Литургический лексикон*. Омск 2013.
- *Почитание святых в византийской литургической традиции* // Р.-Ф. Тафт. *Статьи*, т. 1: *Литургика* / пер. і вид. С. Голованов. Омск 2010, с. 369-398.
- *Существует ли почитание святой евхаристии на христианском востоке?* // Р. Ф. Тафт. *Статьи*, т. 1: *Литургика*. Омск 2010, с. 422-447.
- *Упадок причащения в Византии и отдаление мирян от литургического действия: причина, следствие или ни то, ни другое?* // Р. Ф. Тафт. *Статьи*, т. 1: *Литургика*. Омск 2010, с. 310-366.
- *Частное причащение на Востоке во времена поздней античности* // Р. Ф. Тафт. *Статьи*, т. 1: *Литургика*. Омск 2010, с. 196-219.
- «Что Ты наречем?» *Литургическое почитание Пресвятой Девы Марии в византийской традиции* // Р. Ф. Тафт. *Статьи*, т. 1: *Литургика*. Омск 2010, с. 393-421.
- ТИМО М.** *Кілька думок про переклади літургійних текстів сучасною мовою* // *Квартальний обіжник патріаршої літургійної комісії* № 5 (бер.-трав. 2012) 7-12.
- *Таїнство Миропомазання – Печать Духа* // *Святі Таїнства: Додаток до квартального обіжника патріаршої літургійної комісії УГКЦ*. Львів 2013, с. 10-11.
- *Хрещення – таїнство Відродження* // *Святі Таїнства: Додаток до квартального обіжника патріаршої літургійної комісії УГКЦ*. Львів 2013, с. 7-9.
- ТОРОНСЬКИЙ А.** *Литургика гр. катол. церкви*. Львов 1894.
- ТУРАЕВ Б.** *Греческий Часослов в эфиопской транскрипции* // *Византийский временник* 11 (Санкт-Петербург 1904) 385-389.
- *Из армяно-абиссинских сношений* // *Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества*, т. 21. Санкт-Петербург 1911-1912, с. 12-15.
- ТУРКОНЯК Р.** *Літургія Передшеосвячених дарів в Українській Церкві*. Львів 2002.
- ТЮШАГИН В. В.** *Галликанский обряд в Православной Церкви* // *Православная Энциклопедия* / под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла [електронна версія (www.pravenc.ru)].

- УСПЕНСКИЙ Л. Символика храма // *Журнал Московской Патриархии* (Москва 1958/1) 47-57.
- УСПЕНСКИЙ Н. Коллизия двух богословий в исправлении русских богослужебных книг в XVII веке // *Богословские труды*, вип. 13. Москва 1975, с. 148-171.
- Кондаки св. Романа Сладкопевца // *Богословские труды*, вип. 4. Москва 1968, с. 191-201.
- Св. Роман Сладкопевец и его кондаки // *Храм святителя Луки Крымского* (svt-luka.prihod.ru).
- ФЕДОРІВ Ю. Замоїський Синод 1720 р. // *Bohoslovia* 43 (1972) 5-72.
- ФИЛАРЕТ (ДРОЗДОВ), святитель. Беседа на обновление храма на месте погребения усопших, 1857 г. // його ж. *Избранные труды, письма, воспоминания*. Москва 2003, с. 503-505.
- ЦВЕТКОВ С. Кондаки и икосы св. Романа Сладкопевца на некоторые дни. Москва 1881.
- ШМЕМАН А. Введение в литургическое богословие. Париж 1961.
- Дневники // *Гуманитарная библиотека Андрея Платонова* (www.golubinski.ru).
- *Евхаристия. Таинство Царства*. Париж 1988; укр. переклад: О. Шмеман. *Євхаристія: Таїнство Царства*. Львів 2007.
- Литургическое богословие, богословие литургии и литургическая реформа // *Библиотека Якова Кротова* (krotov.info).
- Символы и символизм византийской литургии // *Око Церковное: Литургическая библиотека* (www.liturgica.ru).
- ЯСІНОВСЬКИЙ Ю. *Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу*. Львів 2011.
- ALEXOPOULOS S. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of Its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven 2009.
- ARRANZ M. Les grandes étapes de la Liturgie Byzantine // *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle*. Rome 1976, с. 43-72.
- *Le Typicon du Monastère de Saint-Sauveur à Messine. Codex Messinensis Gr. 115 A. D. 1131 [=OCA 185]*. Rome 1969.
- The Office of All-Night Vigil in the Greek Church and in the Russian Church // *SVTQ* 24 (1980) 83-195.

- ARRANZ M., PARENTI S. *Liturgia Patristica Orientale* // A. Quacquarelli. *Complementi interdisciplinari di Patrologia*. Roma 1989, c. 605-655.
- BALDOVIN J. *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*. Rome 1988.
- BAUMSTARK A. *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*. Freiburg im Breisgau 1923.
- BEGGIANI S. J. *The Divine Liturgy of the Maronite Church. History and Commentary*. New York 1998.
- BOHÁČ V. Die Liturgische Reform in der Slowakei: die Entwicklung der slowakischen Ausgaben des Liturgikons von 1976, 1986 und 1998 // *Καλοφωνία* 5 (Львів 2010) 85-96.
- BRADSHAW P. F. Cathedral vs. Monastery: The Only Alternatives for the Liturgy of the Hours? // *Time and Community. In Honor of Thomas Julian Talley* / ред. J. Neil Alexander. Washington, DC 1990, c. 123-136.
- BRADSHAW P. *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*. Oxford 2002.
- BRAUN J. *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient: nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. Freiburg i. Br. 1907.
- CALLEWAERT C. *Liturgicae institutiones 1: De sacra liturgia universim*. Bruges 1933.
- CASEL O. *Mysteriengegenwart* // *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 8 (1928) 145-225.
- CORBON J. *Liturgie aus dem Urquell*. Einseideln 1981.
- DEKKERS E. Were the Early Monks Liturgical? // *Collectanea Cisterciensia* 22 (1960) 120-37.
- DEMARIIS R. E. *The New Testament in its Ritual World*. New York 2008.
- De virginitate. Eine echte Schrift des Athanasius* / ред. E. von der Goltz. Leipzig 1905.
- DOLD A. *Das älteste Liturgiebuch der lateinischen Kirche: ein altgallicanisches Lectionar des 5./6. Jhs. aus dem Wolfenbütteler palimpsest-codex Weissenburgensis* 76. Beuron 1936.
- DRIJVERS J. W. *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*. Oxford 2003.
- DUCHESNE L. *Christian Worship: Its Origin and Evolution. A Study of the Latin liturgy up to the Time of Charlemagne*. London 1927.
- ECHART O. *Jerusalem – die Geschichte der Heiligen Stadt. Von den Anfängen bis zur Kreuzfahrerzeit*. Stuttgart 1980.

- ENGBERDING H. *Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie. Textgeschichtliche Untersuchungen und kritische Ausgabe* [=Theologie des christlichen Ostens, 1]. Münster in Westfalen 1931.
- FAGERBERG D.-W. Traditional Liturgy and Liturgical Tradition // *Worship* 72/6 (1998) 482-490.
- FENWICK J. *The Anaphoras of St Basil and St James. An Investigation into their Common Origin* [=OCA 240]. Rome 1992.
- FLOROS C. Das Kontakion // *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 34 (1960) 84-106
- FLÜELER A. Formwandel der Kasula // *Liturgisches Jahrbuch* 7 (1957) 150-165.
- FRANZ A. Die Tagzeitenliturgie der Mailänder Kirche im 4. Jh. Ein Beitr. zur Gesch. des Kathedraloffiziums im Westen // *Archiv für Liturgiewissenschaft* 34 (1992) 23-83.
- FRØYSHOV R. The Cathedral-Monastic Distinction Revisited. Part I: Was Egyptian Desert Liturgy a Pure Monastic Office? // *Studia Liturgica* 37 (2007) 198-216.
- GALADZA D. *Worship in the Holy City. The Liturgical Byzantinization of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem After the Arab Conquest (8-13 c.): Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum*. Roma 2013.
- *Worship of the Holy City in Captivity. The Liturgical Byzantinization of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem After the Arab Conquest (8th-13th c.)* / Pontificium Institutum Orientale Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium: Dissertatione ad Doctoratum. Roma 2013.
- GALADZA P. Abbot Boniface Luykx as liturgist and 'liturgisatel' // *Following the Star from the East: Essays in Honor of Archimandrite Boniface Luykx* / ред. A. Chirovsky. Ottawa – Chicago 1992, c. 31-40.
- *The Theology and Liturgical Work of Andrei Sheptytsky (1865-1944)*. Rome 2004.
- GROSDIDIERS DE MATONS J. Liturgie et hymnologie: Kontakion et Canon // *DOP* 34-35 (1980-1981) 31-43.
- GUETTÉE V. *Ancienne messe Gallicane*. Paris 1872.
- HAMMERSCHMIDT E. Das Sündenbekenntnis über dem Weihrauch bei der Äthiopien // *Oriens Christianus* 43 (1959) 108-109.
- *Die koptische Gregorianaphora. Syrische und griechische Einflüsse auf eine ägyptische Liturgie*. Berlin 1957.

- HARTNUP K. *On the Beliefs of the Greeks: Leo Allatios and Popular Orthodoxy*. Boston 2004.
- HERWEGEN I. The Liturgy: A Pattern of Life // *Orate Fratres* 6 (1932) 513.
- HEYER F. *2000 Jahre Kirchengeschichte des Heiligen Landes*. Hamburg 2000.
- НІМКА J.-P. *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal&Kingston – London – Ithaca 1999.
- HOLL K. Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche // *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte* / ред. K. Holl, т. 2: *Der Osten*. Tübingen 1928, с. 155-203.
- Die Vorstellung von Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtlichen Entwicklung // *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte* / ред. K. Holl, т. 2: *Der Osten*. Tübingen 1928, с. 68-102.
- HUSMANN H. Die oktomodalen Stichera und die Entwicklung des byzantinischen Oktoëchos // *Archiv für Musikwissenschaft* 27/4 (1970) 304-325.
- Strophenbau und Kontrafakturtechnik der Stichera // *Archiv für Musikwissenschaft* 29/3 (1972) 150-161, 213-234.
- JUNGMANN J.-A. *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Großen*. Freiburg 1967.
- Die Psalmodie als Vorstufe in den Horen // *Zeitschrift der Katholischen Theologie* 72 (1950) 223-226.
- *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*. Münster 1925.
- KLAUCK H.-J. *Apokryphe Apostelakten: Eine Einführung*. Stuttgart 2005.
- KODER J. Romanos Melodos und sein Publikum. Überlegungen zur Beeinflussung des kirchlichen Auditoriums durch das Kontakion // *Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse* 134 (1999) 63-94.
- KUCHAREK C. *The Sacramental Mysteries: A Byzantine Approach*. NJ: Allentown Press 1976.
- KUNZLER M. *Archieratikon. Einführung in Geist und Gestalt der bischöflichen Liturgie im byzantinischen Ritus der griechisch-katholischen Kirche der Ukraine*. Paderborn 1998.
- LANNE E. *Le Grand Euchologe du Monastere Blanc* [= *Patrologia Orientalis*, 28.2]. Turnhout 1958.
- LARIN V. What is Ritual Impurity and Why? // *SVTQ* 52/3-4 (New York 2008) 275-292.

- LINGAS A. How Musical Was the 'Sung Office'? Some Observations on the Ethos of the Byzantine Cathedral Rite // *The Traditions of Orthodox Music: Proceedings of the First International Conference on Orthodox Church Music, University of Joensuu, Finland 13-19 June 2005* / ред. I. Moody, M. Takala-Rozszenko. Joensuu 2007, с. 217-234.
- The Liturgical Place of Kontakion in Constantinople // *Byzantinorossica* 1 (1995) 50-57.
- LUBATSCHIWSKYJ M. J. Des hl. Basilius liturgischer Kampf gegen den Arianismus // *Zeitschrift für Katholische Theologie* 66 (1942) 20-38.
- LUDGER B. Der Ausfall der 2. Ode im byzantinischen Neunodenkanon // *Heuresis: Festschrift für Andreas Rohrer, 25 Jahre Erzbischof von Salzburg* / ред. Th. Michels. Salzburg 1969, с. 91-101.
- LUTZKA C. *Die Kleinen Horen des byzantinischen Stundengebetes und ihre geschichtliche Entwicklung*. Berlin 2010.
- МАТЕОС J. *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine: Etude historique* [= OCA 191]. Rome 1971 (рос. пер.: X. Матеос. *Служение Слова в византийской литургии: Исторический очерк* [= История литургии свт. Иоанна Златоуста, т. 1]. Омск 2010).
- The Morning and Evening Office // *Worship* 42 (1968) 31-47.
- L'Office du soir. Ancienne structure et réalisations concrètes // *Revue de Clergé Africain* (січ. 1964) 3-25.
- *De officio matutino et vespertino in ritibus orientalibus* (dispense S. Anselmo 1968-69). Rome 1968.
- L'office monastique à la fin du IVe siècle // *Orient Chrétien* 47 (1963), 53-88.
- The Origins of the Divine Office // *Worship* 41 (1967) 477-485.
- Prières initiales fixes des offices Syrien, Maronite et Byzantine // *L'Orient syrien* 11 (1966) 489-498.
- La psalmodie variable dans le rite byzantin // *Acta philosophica et theologica* 2 / Societas Academica Dacoromana. Roma 1964, с. 327-339.
- Quelques anciens documents sur l'office du soir // *OCP* 35 (1969), 347-374.
- Quelques Aspects Théologiques de l'office du matin // *Revue de Clergé Africain* (Juli 1965) 335-349.
- Quelques problèmes de l'orthros byzantin // *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 17-35, 201-220.
- La synaxe monastique des vèpres byzantines // *OCP* 36 (1970) 248-272.

- MEESTER P. DE. *Studi sui sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*. Roma 1947.
- METZGER M. *History of the Liturgy. The Major Stages*. Minnesota 1997.
- MEYENDORFF P. The Liturgical Reforms of Peter Mohila: A New Look // SVTQ 29 (1985) 101-114.
- *Ritual and Reform. The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*. Crestwood, NY 1991.
- What is Liturgical Theology? // *All Saints of North America Orthodox Church* (www.allsaints-stl.org).
- MIKLOSHAZY A. *The Origin and Development of the Christian Liturgy According to Cultural Epochs: Political, Cultural, and Ecclesial Backgrounds*, т. 2. New York 2006.
- MOJZES M. *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine. Analisi di alcune tendenze di riforma nel XX secolo*. Roma 2006.
- МЯКХАЛЕЙКО А. *Die katholischen Ostkirchen*. Göttingen 2012.
- Mystagogicae Catecheses. Mystagogische Katechesen* / пер. і упор. Georg Röwekamp [= Fontes Christiani, 7]. Freiburg 1992.
- NAGEL E. Eucharistische und nicht-eucharistische Formen des Gottesdienstes heute // *Liturgie mit offenen Türen. Gottesdienst auf der Schwelle von Kirche und Gesellschaft* / вид. I. Mildenerger, W. Ratzmann. Leipzig 2005, с. 25-44.
- NAVATEL J. L'apostolat liturgique et la piété personnelle // *Études* 137 (1913) 452.
- NÉMETH TH. *Eine Kirche nach der Wende. Die Ukrainische Griechisch-Katholische Kirche im Spiegel ihrer synodalen Tätigkeit* [= Kirche und Recht, 24]. Freistadt 2005.
- PARENTI S. The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition // OCP 77 (2011) 449-469.
- *La riforma del rito italo-bizantino nel monastero di Grottaferrata* // *Rivista Liturgica* 86 (1999) 63-78.
- *Il Signore della gloria. Preghiere della «Grande Chiesa» bizantina* [= Preghiere di tutti i tempi, 10]. Milano 1988.
- PAVERD F. VAN DE. *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts. Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos*. Rom 1970.
- PETERSEN W. The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephrem: Its Importance for the Origin of the Kontakion // *Vigilae Christianae* 39 (1985) 171-187.

- PETRYNKO O. Auf dem Weg zu einer Liturgiereform in der Ukrainischen Griechisch-katholischen Kirche // *Liturgisches Jahrbuch* 60/2 (2010) 103.
- *Der Jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus. Einleitung-Text-Übersetzung-Kommentar*. Münster 2010.
- Die Liturgiekonstitution des zweiten Vaticanums und die aktuelle Gestalt der Göttlichen Liturgie in der Ukrainischen Griechisch-katholischen Kirche (UGKK) // *Ostkirchliche Studien* 60/1 (2011) 138-156.
- PLANK P. Das Trishagion: Gotteslob der Engel und Zankapfel der Menschen // *Kirche im Osten* 35 (1993) 111-125.
- POTT T. *La réforme liturgique byzantine: étude du phénomène de l'évolution non-spontanée de la liturgie byzantine*. Rome 2000.
- RAASTED J. Some Observation on the Structure of the Stichera in Byzantine Rite // *Byzantion* 28 (1958) 529-541.
- RAHNER H. *Kirche und Staat im frühen Christentum*. München 1961.
- RAUSCHEN G. *Eucharistie und Bussakrament in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche*. Freiburg 1910.
- RENHART E. *Das syrische Bema. Liturgisch-archäologische Untersuchungen*. Gratz 1995.
- RUDEYKO V. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros. Historische Vergewisserung für eine heutige Praxis der Gemeindeliturgie*. Hamburg 2010.
- SCHMEMANN A. Byzantium, Iconoclasm and the Monks // *St. Vladimir's Seminary Quarterly* 3/3 (Fall 1959) 18-34.
- *Introduction to Liturgical Theology*. New York 1996.
- Symbols and Symbolism in Byzantine Liturgy // *Orthodox Theology and Diakonia: Trends and Prospects. Essays in honor of His Eminence Archbishop Iakovos on the occasion of his 70th birthday* / ред. D. Constantelos. Brookline 1981, c. 91-102.
- SCHNABEL N. *Die liturgischen Gewänder und Insignien des Diakons, Presbyters und Bischofs in den Kirchen des byzantinischen Ritus*. Würzburg 2008.
- SHKOLNIK I. Archaic Features of the Oktoechos in Byzantine Stichera // *Musica Antiqua Europae Orientalis X*, т. 1: *Acta Musicologica*. Bydgoszcz 1997, c. 201-215.
- SMID H. R. *Protevangelium Jacobi: A Commentary*. Assen 1965.
- SOYTER G. *Byzantinische Dichtung: ausgewählte Texte mit Einleitung, kritischem Apparat und Kommentar*. Heidelberg 1930.

- STAVROS OF NEW SKETE, brother. The Monastery and Applied Liturgical Renewal: The Experience at New Skete // *Worship traditions in Armenia and the neighboring Christian East: An International Symposium in Honor of the 40th Anniversary of St. Nersess Armenian Seminary* / ред. R. Erwine. Crestwood, NY – New Rochelle, NY 2006, с. 307-323.
- STOREY W. G. The Liturgy of the Hours: Cathedral versus Monastery // *Worship* 50 (1976) 50-70.
- STRUBE C. *Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopel in justinianischer Zeit. Architektonische und Quellenkritische Untersuchungen* [= Schrift zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, т. 6]. Wiesbaden 1973.
- STRUNK O. The Byzantine Office at Hagia Sophia // *DOP* 9-10 (1955-1956) 175-202.
- STRYSKER E. DE. *La Forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques*. Bruxelles 1961.
- SVESHNIKOV S. On 'Ritual Impurity': In Response to Sister Vassa (Larin) // *Pravmir.com: Orthodox Christianity and the World* (www.pravmir.com).
- ТАФТ R. F. The Authenticity of the Chrysostom Anaphora Revisited. Determining the Authorship of Liturgical Texts by Computer // *ОСР* 56 (1990) 5-51.
- *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*. Washington 1984.
 - The Byzantine Office in the Prayerbook of New Skete // *ОСР* 48 (1982) 336-370.
 - Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction // *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata, serie III*, 62 (2005) 173-219.
 - *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom* [= OCA 200]. Rome 1975 (рос. пер.: Р. Тафт. Великий вход. История перенесения даров и других преданафоральных чинов [= История литургии свт. Иоанна Златоуста, т. 2]. Омск 2011).
 - *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, т. 4: *The Diptychs* [= OCA 238]. Rome 1991 (рос. пер.: Р. Тафт. Диптихи [= История литургии свт. Иоанна Златоуста, т. 4]. Омск 2012).
 - *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, т. 5: *The Precommunion Rites* [= OCA 261]. Rome 2000.

Бібліографія

- *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, т. 6: *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites* [=OCA 281]. Rome 2008.
- *Die Liturgie im Leben der Kirche* // *ContaCor* 1 (2001) 33-55.
- *The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation of the Eve of Iconoclasm* // *DOP* 34-35 (1980-1981) 45-75.
- *The liturgy of the Hours: East and West*. Collegeville 1986.
- *The Liturgy of the Hours in East and West*. Collegeville 1993.
- *Selected Bibliography on the Byzantine Liturgy of the Hours* // *OCP* 48 (1982) 358-404.
- *Toward the Origins of the Small Omophorion* // *Ecclesiam aedificans: A 70 éves Keresztes Szilárd püspök köszöntése* / ред. I. Ivancsó. Nyíregyháza 2002, с. 25-37.
- The Testamentum Domini: A Text for Students, with Introduction, Translation, and Notes* / пер. G. Sperry-White [= Joint Liturgical Studies, 19]. Nottingham 1991.
- THIERMEYER A.-A. *Das Euchologion Ottoboni Gr. 434*. Rom 1992.
- Ukrainische Evangelische Kirchen des byzantinischen Ritus* / ред. O. Wagner. Erlangen 1991.
- WAGNER O. *Evangelische Kirchen des byzantinischen Ritus* // *Tausend Jahre Christentum in Russland*. Göttingen 1988.
- *Evangelische Kirchen des byzantinischen Ritus*. Erlangen 1991.
- WARREN F. E. *The Liturgy and Ritual of the Celtic Church*. Oxford 1881.
- WEGMANN A. J. *Liturgie in der Geschichte des Christentums*. Regensburg 1994.
- WELLESZ E. *Kontakion and Kanon* // *Atti del congress del musica sacra. Atti del Congresso Internazionale di Musica Sacra, Roma, 25-30 Maggio 1950*. Tournai 1952, с. 131-133.
- WINKLER G. *L'aspect pénitentiel dans les offices du soir* // *Liturgie et Rémission des Péchés. Conférences Saint Serge XXe semaine d'Etudes Liturgiques. Paris, 2-5 juillet 1973* [=EL Sub 3]. Rome 1975, с. 273-293.
- *Der geschichtliche Hintergrund der Präsanctifikatenvesper* // *Oriens Christianus* 56 (1972) 184-206.
- *Einige Randbemerkungen zum österlichen Gottesdienst in Jerusalem vom 4. bis 8. Jahrhundert* // *OCP* 39 (1973) 481-490.
- *New Study of Early Development of the Divine Office* // *Worship* 56 (1982) 27-35.
- *Über die Cathedralvesper in den verschiedenen Riten des Ostens und Westens* // *Archiv für Liturgiewissenschaft* 16 (1974) 53-102.

Наукове видання

Василь Рудейко

«ХРИСТОС ПОСЕРЕД НАС»

*Впровадження у літургійне богослов'я
Церков візантійської традиції*

Літературні редактори

Рената Кивелюк, Лілія Петрович

Коректор

Олег Конкевич

Технічний редактор

Ростислав Рибчанський

Макет

Олег Конкевич

Художнє оформлення обкладинки

Андрій Тирпич

ВИДАВНИЦТВО

УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

вул. І. Свенціцького, 17, Львів 79011

факс: (032) 240 94 96

e-mail: ucupress@ucu.edu.ua

www.press.ucu.edu.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК 1657 від 20.01.2004

Підписано до друку 27.03.2015. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Minion Pro. Умовн. друк. арк. 17,7

Обл. вид. арк. 11,8.

Надруковано у друкарні «Коло»,

вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич 82100

Священик Василь Рудейко народився 9 квітня 1977 р. у селі Вороблячин Яворівського району на Львівщині.

Богословські студії почав у Львівській Духовній семінарії Святого Духа, відтак продовжив у Католицькому університеті Айхштет – Інгольштадт (Баварія), де у 2009 р. здобув науковий ступінь доктора у царині літургійного богослов'я.

Від 2002 р. працює на кафедрі богослов'я філософсько-богословського факультету в Українському католицькому університеті у Львові. Автор та співавтор наукових монографій і статей з історії та богослов'я літургійної спадщини Церков візантійської традиції. Сфера наукових зацікавлень – джерелознавство, археологія, музична й текстологічна спадщина християнських Церков, біблістика та культурологія.

Від 2011 р. – заступник голови Патріаршої літургійної комісії Української Греко-Католицької Церкви.

Автор монографій:

Die Reform des Stundengebets in der griechisch-katholischen Kirche der Ukraine unter besonderer Berücksichtigung der Vesper (Köln 2007);

Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros (Hamburg 2010).

ISBN 978-966-2778-32-8

9 789662 778328